

УДК 342.7:342.9:355.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.2>

АЛЬТЕРНАТИВНА (НЕВІЙСЬКОВА) СЛУЖБА В УКРАЇНІ ТА ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Митровка Я.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Митровка Я.В. Альтернативна (невійськова) служба в Україні та Чеській Республіці: порівняльне дослідження.

У статті досліджується правове регулювання інституту альтернативної (невійськової) служби в Україні та Чеській Республіці з урахуванням висновків Венеційської комісії щодо стандартів міжнародного права у цій сфері. Здійснюється аналіз положень чинного законодавства України з урахуванням прогалини щодо реалізації права на альтернативну службу під час мобілізації або воєнного стану. Зокрема, звертається увага на обмежений обсяг чинного національного регулювання, яке зводить альтернативну (невійськову) службу до заміни строкової військової служби і не створює умов для її здійснення в особливий період, що суттєво звужує обсяг гарантій свободи совісті. Здійснено порівняльно-правовий аналіз із законодавством Чеської Республіки, яке забезпечує можливість сумлінної відмови від військової служби у тому числі під час правового режиму воєнного стану та передбачає обов'язок виконання трудової діяльності в інтересах держави як альтернативу військовій службі. Такий підхід розглядається як приклад законодавчого балансу між свободою совісті та публічним інтересом оборони держави. У роботі підкреслюється, що можливість реалізації права на альтернативну (невійськову) службу не повинна виключатися в особливий період, а її фактична відсутність в українському регулюванні суперечить загальновищезгаданому міжнародним стандартам. Обґрунтовано доцільність реформування національного законодавства із запозиченням кращих практик європейських держав, зокрема Чеської Республіки, в якій забезпечується реальне функціонування альтернативної (невійськової) служби як правової форми сумлінної відмови від військової служби. Запропонована модель базується на невторчанні держави у внутрішнє переконання особи, натомість спрямована на створення ефективного механізму її залучення до виконання обов'язку перед суспільством не у формі військової служби, що відповідає принципам демократичної правової держави. Зроблені висновки мають міждисциплінарне значення, оскільки стосуються як конституційних гарантій прав людини, так і організації системи національної безпеки з урахуванням необхідності підтримки публічного порядку в кризовий час.

Ключові слова: альтернативна служба, невійськова служба, сумлінна відмова, військовий обов'язок.

Mitrovka Y.V. Alternative (non-military) service in Ukraine and the Czech Republic: a comparative study.

The article examines the legal regulation of the institution of alternative (non-military) service in Ukraine and the Czech Republic, taking into account the conclusions of the Venice Commission on the standards of international law in this area. An analysis of the provisions of the current legislation of Ukraine is being carried out, taking into account the gap regarding the implementation of the right to alternative service during mobilization or martial law. In particular, attention is drawn to the limited scope of current national regulations, which reduces alternative (non-military) service to a replacement for compulsory military service and does not create conditions for its implementation during a special period, which significantly narrows the scope of guarantees of freedom of conscience. A comparative

legal analysis was carried out with the legislation of the Czech Republic, which provides for the possibility of conscientious objection to military service, including during the legal regime of martial law, and provides for the obligation to perform work in the interests of the state as an alternative to military service. This approach is seen as an example of the legislative balance between freedom of conscience and the public interest of defending the state. The paper emphasizes that the possibility of exercising the right to alternative (non-military) service should not be excluded during a special period, and its actual absence in Ukrainian regulation contradicts generally recognized international standards. The feasibility of reforming national legislation by borrowing the best practices of European countries, in particular the Czech Republic, which ensures the real functioning of alternative (non-military) service as a legal form of conscientious objection to military service, is substantiated. The proposed model is based on the state's non-interference in a person's internal beliefs, but is instead aimed at creating an effective mechanism for involving them in fulfilling their duty to society, not in the form of military service, which corresponds to the principles of a democratic state governed by the rule of law. The conclusions drawn are of interdisciplinary significance, as they relate to both constitutional guarantees of human rights and the organization of the national security system, taking into account the need to maintain public order in times of crisis.

Key words: alternative service, non-military service, conscientious objection, military duty.

Постановка проблеми. Правове регулювання альтернативної (невійськової) служби є надзвичайно актуальною в умовах сучасних викликів, пов'язаних із питаннями забезпечення свободи совісті, прав людини та державної безпеки. В Україні питання реалізації права на альтернативну службу набуло особливого значення в контексті повномасштабного військового вторгнення російської федерації та пов'язаної з цим мобілізації, посилення уваги до забезпечення конституційних прав громадян, зокрема тих, хто відмовляється від проходження військової служби з релігійних чи інших переконань. Водночас в чинному законодавстві України існує проблема нормативної неврегульованості вказаного інституту військового права в умовах правового режиму воєнного стану. При цьому з'явилась усталена практика притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які відмовляються від призову на військову службу у зв'язку із «сумлінною відмовою» від військової служби.

Особливої актуальності зазначена проблема набуває також у зв'язку з розглядом на даний час Другим сенатом Конституційного Суду України справи за конституційною скаргою Зелінського Дмитра Броніславовича щодо відповідності частині четвертій статті 35 Конституції України частини першої статті 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» [1]. Суть порушеного питання полягає у визначенні меж реалізації права на звільнення від обов'язку проходження військової служби з мотивів релігійних переконань та можливості застосування альтернативної служби не лише у мирний, а й у воєнний час. Конституційне провадження в цій справі може мати системоутворюючий вплив на подальше правове регулювання та практику реалізації цього права в Україні.

У цьому контексті порівняльне дослідження українського та чеського підходів до інституту альтернативної служби є не лише теоретично виправданим, а й суспільно значущим. Аналіз досвіду Чеської Республіки дозволяє виявити, наскільки ефективно держава-член ЄС забезпечує баланс між захистом суспільних інтересів і дотриманням релігійних свобод громадян, а також які правові механізми можуть бути адаптовані в українських реаліях.

Метою дослідження є здійснення комплексного аналізу правового регулювання інституту альтернативної (невійськової) служби в Україні, оцінки відповідності українського законодавства міжнародним стандартам у цій сфері, а також законодавства Чеської Республіки з метою виявлення концептуальних та практичних відмінностей між національними підходами та формулювання пропозицій щодо його вдосконалення на основі порівняльно-правового методу.

Стан опрацювання проблематики. Питання альтернативної (невійськової) служби в українській юридичній науці залишається майже недослідженим, особливо у порівняльному аспекті та у контексті права на сумлінну відмову під час дії воєнного стану. У науковому обігу відсутній аналіз національного досвіду держав ЄС, таких як Чеська Республіка, де законодавство забезпечує реалізацію права на альтернативну службу і в умовах загальної мобілізації.

Виклад основного матеріалу. У березні 2025 року Венеційська комісія надала Висновок *amicus curiae* № CDL-AD(2025)006 [2], у якому детально проаналізовано стан правового регу-

лювання вказаного інституту крізь призму європейських і міжнародних стандартів. У п. 71 цього документу, підготовленому на запит Конституційного Суду України, підсумовано міжнародні стандарти щодо відмови від військової служби за переконаннями наступним чином [2, с. 18]:

– Стаття 9 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) та стаття 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (МПГПП), що стосуються свободи думки, совісті та релігії, гарантують право на відмову від військової служби за переконаннями;

– Відмова від військової служби за переконаннями ґрунтується на релігійних або інших переконаннях, що включають, зокрема, тверде, постійне та щире заперечення проти будь-якої участі у війні або носіння зброї; держави можуть вимагати певного рівня обґрунтування ширих переконань;

– Згідно з ЄКПЛ, обмеження права на відмову від військової служби за переконаннями повинні бути чітко передбачені законом, переслідувати законну мету та бути суворо обмеженими тим, що є очевидно необхідним для досягнення поставленої законної мети, та пропорційним цій меті;

– Згідно з ЄКПЛ, але не згідно з МПГПП, відступи від права на відмову від військової служби за переконаннями можливі, але лише в тій мірі, в якій це суворо вимагається гостротою ситуації;

– Згідно з ЄКПЛ, а також МПГПП, держави мають позитивне зобов'язання створити систему альтернативної служби, яка має бути відокремлена від військової системи, не має карального характеру та має проходити в межах розумних часових рамок. Доступ до альтернативної служби має бути недискримінаційним та підлягати справедливим та прозорим механізмам.

У п. 72 вказаного висновку *amicus curiae* № CDL-AD(2025)006 Венеційська комісія зауважила, що сама природа відмови від військової служби з міркувань переконань передбачає, що її не можна повністю виключити під час війни, хоча держави мають обмежену свободу розсуду, особливо у випадку загальної мобілізації [2, с. 18]. На думку Венеційської комісії за жодних обставин особа, яка відмовляється від військової служби з міркувань переконань, не може бути зобов'язана носити або використовувати зброю, навіть для самооборони країни [2, с. 18].

Тобто Венеційською комісією фактично констатовано, що обмеження доступу до альтернативної служби під час мобілізації суперечить статті 9 ЄКПЛ і статті 18 МПГПП, а також комісія наголосила на позитивному обов'язку держави забезпечити цивільний характер альтернативної служби і недопустимість примусу сумлінного відмовника до виконання військових функцій.

Згідно ст. 65 Конституції України захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону [3].

Відповідно до ч. 1, 2 та 4 ст. 35 Конституції України кожен має право на свободу світогляду і віросповідання [3]. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність [3]. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей [3]. Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань [3]. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою [3].

Правове регулювання заміни виконання військового обов'язку невійськовою службою у чинному національному законодавстві України здійснено у Законі України «Про альтернативну (невійськову) службу» у редакції Закону № 437-XIV від 18.02.99 з наступними змінами [4], а також постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1999 р. № 2066 «Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» [5], якою затверджено Положення про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби, у тому числі Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю.

Відповідно до ст. 1 та 2 вказаного Закону альтернативна служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством [4]. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження права громадян на проходження альтернативної служби із зазначенням строку дії цих обмежень [4]. Право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих

згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю [4].

Незважаючи на конституційне закріплення права на альтернативну (невійськову) службу, поточне законодавство України не містить належного правового регулювання реалізації цього права в умовах особливого періоду, зокрема під час мобілізації або воєнного стану. Формулювання частини першої статті 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» обмежує її застосування лише випадками заміни строкової військової служби, а не служби за призовом під час мобілізації. Частина друга цієї ж статті взагалі передбачає можливість припинення альтернативної служби у воєнний час, не створюючи механізму реалізації права на таку службу в цей період. Аналогічно, підзаконне регулювання (постанова КМУ № 2066) не містить жодних норм, що дозволяли б здійснити призначення на альтернативну службу під час мобілізації.

Необхідно зазначити, що первинна редакція Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 року № 1975-ХІІ, ухвалена ще до прийняття Конституції України 1996 року, містила концептуально ширше розуміння альтернативної служби, ніж те, що випливає з подальших змін у тексті закону, здійсненого у новій редакції у 1999 році [6].

У первинній редакції статті 1 Закону було зазначено, що альтернативна служба є державною службою поза збройними силами чи іншими військовими формуваннями, що запроваджується замість проходження військової служби [6].

На відміну від подальшої редакції, яка обмежує альтернативну службу лише заміною строкової служби, первісна редакція передбачала її застосування до будь-якого виду військової служби. Така конструкція не обмежувала сферу дії альтернативної служби лише мирним часом чи певними категоріями призову.

Відповідно до § 6 частини 1 Закону Чеської Республіки «Закон про військову службу та її забезпечення (Закон про оборону)» від 04 листопада 2004 року № 585/2004 Sb. [7] військовослужбовець запасу може відмовитися від проходження позачергової служби з мотивів совісті або релігії:

а) протягом 15 днів з дня набрання чинності рішення про здатність громадянина проходити дійсну військову службу, виданого під час процедури призову,

б) протягом 15 днів з дня оголошення стану загрози державі або воєнного стану.

Військовослужбовець, який відмовляється від проходження позачергової служби, звільняється від військової служби [7].

Мотивована заява про відмову від проходження позачергової служби подається у письмовій формі до відповідного регіонального військового штабу. У заяві зазначаються ім'я або ім'я військовослужбовця, прізвище, дата народження та адреса проживання; підпис на заяві має бути офіційно засвідчений [7].

Регіональний військовий штаб протягом 10 днів з моменту її отримання надсилає заяву військовослужбовця запасу про відмову від проходження позачергової служби до муніципального управління муніципалітету з розширеною юрисдикцією, компетентного за місцем проживання військовослужбовця запасу. Регіональний військовий штаб вносить інформацію про відмову від проходження позачергової служби до військового обліку у дані, що зберігаються про військовослужбовця запасу, який подав заяву про відмову [7].

Громадянин, який як військовослужбовець запасу відмовився від проходження позачергової служби, підлягає трудовим обов'язкам у стані загрози державі або воєнного стану відповідно до Закону про забезпечення оборони Чеської Республіки [7].

За змістом п. «д» § 7 частини 1 вказаного Закону військова служба припиняється військовослужбовцю в запасі в день подання до відповідного регіонального військового штабу заяви про відмову від виконання надзвичайної служби з міркувань совісті або релігії [7].

Згідно § 21 глави II частини четвертої Закону Чеської Республіки «Про забезпечення оборони Чеської Республіки» від 14 вересня 1999 року № 222/1999 Sb. трудовий обов'язок виконується переважно у тих сферах праці, які є необхідними для забезпечення життєдіяльності держави або для забезпечення збройних сил [8]. Фізичні особи, на яких покладено трудове зобов'язання, зобов'язані пройти медичний огляд, розпочати роботу у визначеного роботодавця у визначений час і у визначеному місці та, відповідно до потреб забезпечення оборони держави, виконувати там визначену роботу навіть понад строк, встановлений спеціальними правовими нормами, включаючи роботу вночі, у вихідні та святкові дні [8].

Тобто зазначене правове регулювання інституту сумлінної відмови від військової служби в Чеській Республіці передбачає чіткий механізм реалізації цього права. Зокрема, передбачено імперативний строк у 15 днів для подання письмової заяви про відмову – як у зв'язку із загальним рішенням про придатність до військової служби, так і в разі оголошення стану загрози державі чи воєнного стану. Законодавець свідомо утримувався від запровадження особливої процедури підтвердження ширості переконань, що є ознакою довіри до автономії совісті особи та відповідає міжнародному стандарту недопущення надмірного втручання у внутрішній вимір переконань (*forum internum*).

Право на відмову від військової служби надане всім військовозобов'язаним незалежно від виду служби (звичайна чи мобілізаційна). Водночас закон не звільняє особу від виконання обов'язку перед державою, а трансформує його з військової форми у форму трудового обов'язку відповідно до Закону про забезпечення оборони Чеської Республіки. Таким чином, сумлінна відмова не розглядається як спосіб уникнення обов'язку, а як рівноцінна за правовою природою форма участі в обороні держави, що забезпечує баланс між повагою до свободи совісті та легітимною метою захисту національної безпеки. При цьому фізичні особи, які звільнені від військової служби через сумлінну відмову, зобов'язані не лише виконувати призначену роботу, але й підкорятися розширеним трудовим режимам: працювати у нічний час, у вихідні та святкові дні, а також понад строки, встановлені галузевим законодавством. Така модель відповідає концепції пропорційного обмеження прав: держава визнає і гарантує свободу совісті, водночас покладаючи альтернативний обов'язок, який не є каральним, але є обов'язковим, дисциплінарно та організаційно врегульованим. Вона забезпечує системну інтеграцію сумлінних відмовників у правопорядок воєнного стану без порушення міжнародних стандартів.

Висновки. У зв'язку з конституційним характером права на свободу совісті, а також з урахуванням висновків Венеційської комісії щодо обов'язку держав забезпечити реалізацію цього права незалежно від стану миру чи війни, необхідним є приведення законодавства України до міжнародних стандартів. Зміни до законодавства України мають передбачати, що альтернативна служба може бути формою заміни загального військового обов'язку в будь-який період, як під час мирного стану так і в особливий період, і відповідно діяти як повноцінна альтернатива будь-якому виду військової служби.

У цьому контексті доцільно врахувати позитивний досвід Чеської Республіки, де закон прямо передбачає можливість сумлінної відмови від служби навіть в умовах воєнного стану з наступним виконанням трудового обов'язку у сферах, критично важливих для забезпечення обороноздатності та життєдіяльності держави. Такий підхід дозволяє одночасно забезпечити реалізацію прав і свобод людини та належне функціонування механізмів загального обов'язку захисту Вітчизни.

Така законодавча зміна є необхідною умовою приведення національного регулювання у відповідність до стандартів статті 9 ЄКПЛ та статті 18 МПГПП.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Релігійні переконання та військовий обов'язок: Суд розглядає справу за конституційною скаргою Зелінського Д.Б. URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/religiyni-perekonannya-ta-viyskovyy-obovyazok-sud-rozglyadaye-spravu-za-konstytuciynoyu> (дата звернення: 12.06.2025).
2. CDL-AD(2025)006 Ukraine – Amicus curiae brief on alternative (non-military) service, adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14-15 March 2025). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e) (дата звернення: 12.06.2025).
3. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 12.06.2025).
4. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12 грудня 1991 р. № 1975-VII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text> (дата звернення: 12.06.2025).
5. Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу»: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 ли-

стопада 1999 р. № 2066 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF#Text> (дата звернення: 13.06.2025).

6. Zákon o branné povinnosti a jejím zajišťování (branný zákon): Закон Чеської Республіки від 04 листопада 2004 р. № 585/2004 Sb. / Парламент Чеської Республіки. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2004-585/zneni-20230723> (дата звернення: 12.06.2025).
7. Zákon o zajišťování obrany České republiky: Закон Чеської Республіки від 14 вересня 1999 р. № 222/1999 Sb. / Парламент Чеської Республіки. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1999-222#p21> (дата звернення: 12.06.2025).